

نوآوری در شعر معاصر فارسی (۱)

تحولات عظیمی که بر اثر انقلاب مشروطیت در زندگی اجتماعی ایران روی داد باعث تغییرات بزرگ در ادبیات ایران و بخصوص در شعر فارسی گردید. قبل از هر چیز موضوع و مضمون شعر رشد و توسعه یافت و این بنوبه خود موجب تکامل و تغییر وسائل صنعت هنری و قالب و وزن و مبنای شعر شد.

ایرانیها عروض را از عرب اقتباس کرده با خصوصیات فونتیکی (قوانین صوتی) زبان خود هماهنگ نموده و آنرا تکمیل کردند.

یکی از تغییرات مهم چنین است: چنانکه معلوم است در عروض عربی تعویض ارکان یعنی زحاف بطور وسیع استعمال میشد. ولی بعد از انتقال عروض به شعر فارسی از این زحافها بحرهای مستقلی بوجود آمد که در نتیجه تفاوت بین آهنگ حقیقی شعر و آهنگی که بحر بوجود میآورد تقریباً از بین رفت و در نتیجه در شعر فارسی بصورت کلی با اصطلاح یکنواختی بوجود آمد. یکنواختی آهنگ اوزان عروض باعث محدودیت بسیاری از شعرا میگردد، بطریقیکه حتی بعضی از شعرا در قرون وسطی سعی میکردند که آهنگ معمولی در اوزان عروض را تبیین بدهند.

ولی کوششهای آنان عموماً فقط منجر بآن میشد که اوزان تازه ای بوجود آورند.

۱- این مقاله بخشی از سلسله گزارشهای خاورشناسان اتحاد شوروی به بیسنو ششمین کنگره خاورشناسان است. از آنجا که در این مقاله شعر نو فارسی از دید یک غیر ایرانی مورد مطالعه قرار گرفته است مقاله ایشانرا در این شماره درج میکنیم. مجله ما آماده است تا انتقادات و توضیحات صاحب نظران ایرانی را درباره نظر نویسنده این گفتار درج کند «پیام نوین»

مسئله تغییر آهنگهای معمولی در اوزان عروض فقط در اوائل عصر حاضر در مقابل شعرائی که سعی میکردند در آثار خود واقعیات زندگی و افکار و احساسات حقیقی مردم را بزبان طبیعی بیان کنند مطرح گردید و این سخن - سرایان بمنظور اینکه سجایای پدیده های زندگی واقعی را آنچنان که موجود است توصیف کنند و شعر را بشیوه گفتار نوده مردم هم آهنگ سازند، شروع به تجدید نظر و تغییر در مبانی عروضی قدیم کردند. در ادبیات همه ملل خاور که عروض را در شعر بکار میبردند در یک زمان چنین آزمایش هایی آغاز گردید. تا جائی که من اطلاع دارم اولین آزمایشها در این رشته توسط میرزا علی اکبر صابر، حسین جاوید، عشقی، لاهوتی و پیرو سلیمانی انجام گرفته است. مثلا صابر و حسین جاوید به اصطلاح عروض وقفه دار را اختراع کرده اند. لاهوتی و وزنه ای مجانی (سیلابیک) و یا به اصطلاح وزن عددی و عروضی را بهم آمیخته و وزن خاصی که در شعر فارسی بی سابقه بوده، بوجود آورده است. عشقی نیز کوشهائی بعمل آورد و بنیاد عروض آزاد را در شعر فارسی نهاد.

پیرو سلیمانی یکی از برجسته ترین و با استعدادترین شاعران تاجیک در دوره بعد از انقلاب، بعد از آزمایشهای متعدد عروض تونیک یا ضربهای را بوجود آورد. در اینجا مجال آن نیست که درباره تمام این آزمایشها و انواع مختلف که سخن سرایان فوق بوجود آورده اند، صحبت شود.

مقصود از اشاره به این شاعران آنستکه بگویم نمایوشیخ تنها و نخستین گوینده نیست که به تغییر ساختمان وزن شعر فارسی که در طی قرون متمادی در ادبیات ایران حکمفرما بوده است دست زده باشد. تغییر و توسعه و رشد وزن شعر یکی از مسائلی بوده است که زندگی و اوضاع اجتماعی در مقابل هنرمندان عصر ما قرار داده است. بسیاری از مخالفین نوآوری و سنت پرستان به اصطلاح کوتاه و بلندی اشعار نیما و پیروان او را، حمل بر عدم قدرت شاعری و ذوق هنری او میدانند. ولی چنانکه بارها خود نیما ثابت کرده است این اتهام هیچگونه اساس و پایه ای ندارد. برای استدلال این حقیقت کافی است که یکی از معروفترین اشعار این شاعر را بنام شب یادآور شویم.

نیما یوشیخ مانند بسیاری از سخن سرایان هم زمان خود در تلاش آن بوده است که شعر را به شیوه گفتار نوده مردم نزدیک کند و برای ایجاد هیجان و احساسات و شوق خوانندگان امروز شعر را از یکنواختی آهنگ چارچوبه بحور عروضی آزاد نموده و برجسته شورا نگیزی آن بیفزاید و بدین طریق آهنگ شعر را با تغییرات احساسات و حالات هم آهنگ سازد.

نیما اولین آزمایش خود را در این رشته در منظومه معروف خود «افسانه» (۱۹۰۳) بکار برده است. ولی این آزمایش آنقدرم تازگی نداشت. زیرا از حدود سیستم عروض و قافیه دار ما بروحسین جاوید که در بالا بیان اشاره شد، تجاوز نکرده است.

مثلاً :

افسانه : - و که ز نو قطره چند ریزی

بینوا عاشقا «

عاشق : - و گر فریزم

دل چگونه تواند رهیدن «

عاشق : - همچو من «

افسانه : - « چون تو از درد خاموش

بگذرانم ز چشم آنچه بینم «

چنانکه از سطر اول این بند دیده میشود، این شعر در بحر فاعلاتن فعولن فعلون و با فاعلن، فاعلن فاعلن فع نوشته شده است. ولی این بحر فقط در مصرع اول بطور کامل رعایت شده است.

در مصرعهای دیگر ارکان و یا افاعیل بین سطور مختلف تقسیم شده

است.

برای احیاء خط موج کامل بحر باید این مظرها را بهم به پیوندیم.

بینوا عاشقا + گر فریزم = - - - د - - - + - - -

و یا

همچو من + چون تو از درد خاموش = - - - د - - - + - - -

نو آوریهای نیما در رشته آهنگ در آثار دیگر او مانند «قصه رنگ پریده» و «خانواده سرباز» و غیره از حدود تقسیم ارکان و افاعیل بیان مصرعها و گذاشتن وقفه بین آنها خارج نشده است.

نخستین شری که نیما در وزن آن اذمو ازین عروض کلاسیک نسبتاً خارج شده است در سالیهای چهل نوشته شده است.

در این شعر نیما کمیت هجاها و ارکان را آنقدر طویل و کوتاه کرده که توازن و تناسب بین مصرعها از بین رفته و بدین طریق به انتظام و تناسب در ازمنه یادرتسلل در گسترش هجاها و بلند و کوتاه که یکی از عوامل ایجاد کننده اساس وزن است لطمه شدیدی وارد شده است.

اینک بندا اول این شعر را بعنوان مثال ذکر میکنیم:

اندوهناك شب

هنكام شب كه سايه هرچيز زير و روست.

در ياي منقلب

در موج خود فروست.

هر سايه اي رميده بكنج خزيده است.

سوي شتابهاي گريزندگان موج.

بنهفته سايه اي.

سر بر كشيده ز راهي.

اگر امواج ريشميك اين شعر را در جدولي تصوير كنيم چنين خواهد

بود :

د	د	د	د	د	د
مفعول	فاعلات	مفاعيل	فاعلات	مفعول	مفعول

د	د	د	د
مفعول	فاعلا	مفعول	مفعول

د	د	د	د
مفعول	فاعلات	مفعول	مفعول

د	د	د	د	د	د
مفعول	فاعلات	مفاعيل	فاعلات	مفعول	مفعول

د	د	د	د	د	د
مفعول	فاعلات	مفاعيل	فاعلات	مفعول	مفعول

د	د
مفعول	فاعلا

د	د
مفعول	مقتعلن فع

بطوريكه از مصرع اول مشاهده ميشود شعر به ميزان مفعول فاعلات مفاعيل

فاعلات فوشته شده است.

ولي موج اين بحر تنهادر مصرع ۱ و ۴ و ۵ رعایت شده است و در مصرعهاي

۲ و ۳ و ۶ و ۷ موج يادر ابتدا و يادروسط گسته ميشود و يا بطوركلي تغيير ميكند

مانند آخرين مصرع . نيمايوشيچ اين سبك را (عروض آزاد) ناميده (۱) وي

۱- اين نام كه بعداً مورد قبول دكتور خانلري قرار گرفت، در اين مقاله با

معناي فوق الذكر بكار ميرود.

ضمن توضیح منظور اصلاح خود و پاسخ به مخالفین خویش چنین نوشت: (۱)
من میدانم که (شمر من) بکار مجالس شرب و رقص و غنا نمیخورد... ولی
بمنظور من احتیاج مردم و ایجاد هیجان و برانگیختن احساسات با طرز مکالمه
طبیعی کوشش برای ایجاد این اوزان تازه کرده‌ام. این هم قسمتی از اقسام
شعر است.

پایه اصلی این اوزان همان بحر عروضی است. منتهی من میخواهم که
بحر عروضی بر ما تسلط نداشته باشد بلکه ما طبق حالات و عواطف متفاوت خود
بر بحر عروضی مسلط باشیم.

نیما که کوشش تراوان بکار برده تا به اشعار خود آهنگ نطق را هر چه
کاملتر منتقل کند و قناعت هیجان آمیز آنرا تشدید کند در برخی از آخرین
آثار خود فاصله در رعیناس هر مصرع را باز هم افزوده است. مثلاً در شعر «من
لبخنده» چنین مصرع‌هایی را مشاهده میکنیم:

من در این جایم نشسته.

از دل چرکین دم سرد هوای تیره بار هر نفسها تان رهید.

دل بطرف گرفته خاموش بسته.

راه برده پس روی تیر گیهای نفسهای بزرگ آلودگان در هر کجا هر سو
که نهان مستید از مردم منم حاضر...

بطوریکه از خصوصیات ارکان مشاهده میشود این شعر با میزان رمل ساخته
شده است.

چنانکه معلوم است در کاملترین و صحیح‌ترین رمل یعنی رمل مثنوی سالم
پیش از شانزده هجا یعنی چهار رکن در یک مصرع گنجانده نمیشود. ولی در
اینجا تعداد هجاهای مصرع های طویل به ۲۹ هجا یعنی بیش از ۷ رکن میرسد
و مصرعهای کوتاه بزرگ فقط شامل ۹ هجا میباشند. یک چنین فاصله‌ای بین
تعداد هجاها در مصرعها با وجود اینکه طبق نوع فاعلاتن متناسب قرار داده
شده اند، قبول این متن را بعنوان شعر دشوار میسازد. بدیهی است که از تأثیر مهیج
اثر و درک آسان اندیشه شاعرانه آن بدین علت بمیزان قابل ملاحظه‌ای کاسته
میشود.

خود شاعر نیز از همه این موضوع را حس نموده و در آثار بعدی خود
برای فصاحت بیشتر اشعار خویش توجه خود را بیشتر بسازمان اوزان معطوف
داشت.

در اینجا کاملاً بجاست که به استنتاج خود نیما که پس از تجارب و آزمایشهای طولانی آنها را دریافته، اشاره شود. دروهمرفته ما از هر قطعه شعر متوقع وزن مخصوصی هستیم زیرا شاعر باید بتمام وسائل زیبایی دست بیاندازد.

وزن است که شعر را متشکل و مکمل میکند. بنظر من شعر بی وزن شباهت به انسانی برهنه و عریان دارد. ما میدانیم که لباس و آرایش میتواند زیبایی انسان بیفزاید، در این صورت من وزن را چه برطبق کلاسیک، چه بر طبق قواعدی که شعر آزاد را بوجود میآورد لازم و حتمی میدانم. ۲

متأسفانه نیما روشن نمیکند که برای ایجاد سازمان اوزانی اشعار چه قواعدی را ضروری میشمرد. شاعر ضمن تذکر حتمی بودن تناسب صوتی جهت شعر تنها در يك جا و آنهم فوق العاده مختصر اصول عام آنرا خاطر نشان میکند.

«وزن باید پوشش مناسب برای مفهومات و احساسات باشد. همانطور که حرف، میزینم شعر باید بیان کند. اگر ما طرز کار ذهنی را کنار گذاشته و در ادبیات شعر معتقد بطرز توصیفی و عینی باشیم درمییابیم که تا چه اندازه مجبوریم کنه مصرعها را بلند و کوتاه کنیم. در وزن همانطور که در موسیقی اکورد ها رعایت میشود. من در دو نامه گفته ام: يك مصرع یا يك بیت نمیتواند وزن را بوجود آورد بلکه چند مصرع یا شتر اك هم قادر بایجاد وزنند.»

بطوریکه از این اظهار نظر بر میآید شاعر واحد ابتدائی اوزان را هجا و ترکیبات مربوط باین هجاها که ارکان را تشکیل میدهد و حتی تنها يك مصرع و یا يك بیت کامل حساب نمیکند، بلکه او این واحد را فقط گروهی از مصرعها میدانند که مجموعاً با توازن میزان خود وزن شعر را تشکیل میدهند. بعبارت دیگر نیما بهمان نتیجه ای رسیده است که تئوریسین های اروپائی صنت شعر بعدها بآن رسیده اند. بدین معنی که اگر هجا و همچنین رکن و حتی مصرع واحد اوزان در نظر گرفته شود ما آنها را از نطق و مفهوم واقعی آن، جدا کرده ایم. طبع این نظریه اگر هجا و رکن واحد وزن باشد، پس بیت شعر که شامل تعدادی ارکان است بخودی خود دارای حرکت اوزان معینی است زیرا در آن تعدادی واحد اوزان تکرار میشود. ولی يك سطر را ما خود بخود مانند پدیده وزن داری درك نمیکنیم، ما در آن احساس شعر نمیکنیم. برای معتقد شدن باین مطلب میتوان هر قطعه شری را در نظر گرفت و سلسله پیگیر ارکان یکی از میزانها را در آن جستجو

نمود. بنوان مثال این آگهی شرکت سردخانه فروشی «دائیر» تهران را در نظر میگیریم.

سردخانه‌های مجهز صدتنی تهران برای حفظ و نگاهداری گوشت و میوه و مرغ و ماهی و تره‌بار خشکبار و سایر مواد غذایی آماده‌است. اگر این آگهی تقطیع شود، این وزن از آن حاصل میشود: فاعلات فعل قبول نمیکنیم. پس باین نتیجه میرسیم که برای تشکیل وزن علاوه بر سلسله پیگیر هجاهای بلند و کوتاه و ارکان یکرشته علامت دیگر ضروری است. این علامت از چه قرارند، برای یافتن آنها قطعه ای از آن اشعار را بررسی میکنم که مؤلف از آهنگداری اوزان آن راضی بوده‌است.

او مینویسد:

«تمام اشعار من از نظرم آزمایشی بوده است. قطعاتی که خوبتر وزن گرفته بنظرم «آی آدمها»، «قوقولی قو...» «خروس میخواند»، «وای بر من»، و «مرغ آمین» است. قطعه «مهتاب» نیز که مصرع اول آن اینست:

«میدرخشد شبتاب، میتراود مهتاب» وزن مناسب گرفته.»

آخرین قسمت این شعر را در نظر میگیریم.

دبیدرخشد شبتاب.

میتراود مهتاب.

نیست یکدم شکند خواب بچشم کن و لیک.

غم این خفته چند.

خواب درچشم ترم میشکند.

نگران بامن استاده سحر،

حال به بینیم هم آهنگی درونی این اشعار بر چه اساسی است؟ چه عامل انتظامی هنری است که حرکت اوزان روشنی را بوجود میآورد؟ قبل از هر چیز باید خاطر نشان نمود که شعر تابع جدول میزانی معینی نیست و قانون اکید گسترش هجاهای بلند و کوتاه و توازن هم طولی ارکان و مصرعها باهم آهنگی ترادیسونی قوافی در آن وجود ندارد. اگر به موج اوزانی که از ترتیب هجاهای درون اجزاء نطقی تشکیل میشود توجه کنیم، ملاحظه میشود که در بعضی از مصرعها رمل سالم و در دیگر مصرعها رمل مخبون را بخاطر میآورد. با وجود این حرکت اوزانی این میزانشان اغلب در آغاز بوجود آمده، ولی چون

این قطعات هم‌جنسند يك سلسله تناسب صوتی مستقل را تشکیل می‌دهند که جدول آن چنین است:

			د	د
			د	د
	د	د	د	د
		د	د	د
			د	د

			د	د
			د	د
	د	د	د	د
		د	د	د
			د	د

مقایسه این امواج اوزان نشان می‌دهد که طیف آنها هم‌جنس نبوده و اغلب تغییر می‌یابد، قطع می‌شود، طویل می‌گردد و غیره. ولی مشخص‌ترین آنها موجی است که تا حدودی با جدول رمل مخبون تطبیق می‌کند. این موج تقریباً زمین‌های است برای وزن حقیقی شعر که در تشکیل آن یکرشته‌عامل انتظامی و یا مصالح لفظی ساختمان شرکت دارند.

ماکوشش می‌کنیم این عوامل را شرح بدهیم. شعر به چند قطعه تجزیه می‌شود. که هر یک از اجزاء از لحاظ موضوع مستقل می‌بایند. این تقسیم بندی بر حسب موضوع در همه جا از نقطه نظر نحوی محدود بود، و هر جزء يك جمله مرکب و یا جمله پیوسته را تشکیل می‌دهد.

حدود این استقلال نحوی و موضوعی اجزاء با مصرع‌هایی تعیین می‌شود که بین خود هم‌آهنگی داشته و از لحاظ ساختمان هم‌جنسند. در نتیجه مشاهده می‌شود که شعر بیک سلسله آدواری هم میزان می‌ماند. هر يك از این آدوار در آن واحد اوزانی را تشکیل می‌دهد که در بالا به آن اشاره شد.

انتهای ضائی آدوار قافیه‌دار ضمن تجزیه آدوار از لحاظ کمپوزیسیون در عین حال آنها را در يك واحد هنری بهم می‌پیوندند. در درون هر يك دوره به واحدهای کوچکتری انتظام کمپوزیسیونی داده شده است.

این انتظام به کمک وسائل هنری تواتر نحوی ایجاد شده است. بدین ترتیب مصرع‌های اول و دوم دوره اولی نه تنها بوسیله قافیه هم‌وزن شده بلکه همچنین با کمک توازی نحوی.

توازی نحوی ، تناسب اجزاء جمله‌ها در مصرعهای مختلف و وسائل کمپوزیسیونی دیگر به موازات زمینه عمومی موزیکال یکی از بحور در ایجاد آهنگ خاص شعر اشتراک دارند . و هر بار این وسائل را متنوع میسازد. این عوامل ایجادکننده آهنگ بطور مفصل در سخنرانی توضیح داده شده است .
و در اینجا نیازی به تکرار آنها نیست . فقط بار دیگر متذکر میشویم که اصلی‌ترین عوامل ایجادکننده آهنگ عبارت از این وسائل است .

زمینه عمومی موزیکال یکی از بحور عروضی ، تناسب و توازی نحوی و مسائل زیربوم نطقی ، وقفه ، ضربه و غیره . بدین ترتیب تمام اشعار خوب و فصیح نیما دارای آهنگ طنین‌دار میباشد .

علاوه بر نیما در رشته ایجاد ساختمان اوزان شعر شعرای دیگر هم تجربیات و آزمایشهایی ضووده‌اند ولی آزمایشهای به اصطلاح اصلاح‌گران دیگر به کامیابی نیا انجامید .

زیر آنها کوشش میکردند شکل شعر اروپائی را بطور مکانیکی وارد شعر فارس نمایند و بقول عشقی پیراهن کهنه ادبی ملل دیگر به تن شعر فارسی بپوشانند .

از تمام اصلاحاتی که در وزن شعر فارسی بعمل آمده ، تنها سیستم نیماست که در راج وسیعی یافته .

اکنون اکثریت شاعران جوان سیستم عروض آزاد نیما را بکار می‌بندند که لازمیان با استعدادترین پیروان سبک نیما میتوان نادر نادرپور ، امید ، سایه ، ژاله ، پامداد ، آینده ، حسن هنرمندی ، سیاوش کسرامی و غیره را نام برد .

ولی با این همه من میخواهم بطور روشن متذکر شوم که اصلاح شعر توسط نیما از طرف بسیاری پیروان او بطور کاملاً صحیح درک و اقتباس نشده است و همان‌طور که در بالا اشاره کردیم ، نیما در پایان زندگی خود اعتراف نمود که فقط چهار شعر او از لحاظ وزن و آهنگ با خواستهای هنری شعر تطبیق داشته و میتواند مورد قبول اهل فن واقع شود .

ولی بسیاری از شاعران معاصر که شعر آزاد می‌گویند ، اتفاقاً درست همان جنبه‌های ناقص آزمایشهای نیما را که خود او در پایان عمر از آنها صرف نظر نموده ، بکار می‌برند و بدین طریق آنها با حذف یکی از عمده‌ترین وسائل تهییج و شورانگیزی شعر که با کمک وزن و تناسب درونی آهنگ بوجود می‌آید شعر را پایه نثر بلیغ مصنوعی رسانده‌اند

این امر طبعاً روی کامیابی‌های نوآوران واقعی سایه می‌اندازد و بدست مخالفین نوحویان حقیقی اسلحه میدهد .

جستجوی سیستمهای جدید با واقعیت تاریخی نوین و وظایف هنری نوین
مشروط بوده است. پیدایش عروض آزاد محصول تفکر خیالافان و سنسپه پردازان
نبوده بلکه خواست آهنگ زندگی معاصر بوده و بطور طبیعی با موضوعات و
مضامین ادبیات معاصر ایران پیوند دارد.

علت شهرت و اعتبار عروض آزاد آنست که این اسلوب نتیجه آمیختن
عوامل موجد وزن است با اصول ادبی که عناصر عمده آن (مصوتهای کوتاه و
بلند عروضی کلاسیک) تاکنون از تنبیر برکنار مانده اند. در این اسلوب بجای
رعایت تساوی هجاها و ارکان ترکیب کلام یعنی برابری وزنی و پیوند کلمات
و استفاده از وقفه و تکیه و سایر عوامل مؤثر در نوای محاوره مورد تأکید قرار
می گیرد.

اسلوب شعر سرائی نو برای گسترش مفاهیمی که انتقال برعهده
شعر است و نیز برای گسترش رسائی وزنی شعر زمینه های وسیعی فراهم
آورده است.

صد و پنجاهمین سال تولد نویسنده کتاب «کره اسب قوزی»

«کره اسب قوزی» که یکی از محبوب ترین افسانه های روسی است و
بشعر ساخته شده موقیبه «بروشوف» (۱۸۶۹-۱۸۱۵) شاعر آن در قید حیات
بود هفت بار تجدید چاپ شد. «کره اسب قوزی» ظرف سالهای حکومت شوروی
۱۲۰ بار مجموعاً در ۶ میلیون نسخه انتشار یافت و به ۲۶ زبان ملل ساکن
اتحاد شوروی و خارجه ترجمه شد. از روی سوزة این تابلو چند باله ساخته
شده است. سوزة جالب و زبان فصیح و انتقادهای جالب و فکاهی و سادگی اشار
و تیز هوشی و اقباً ملی و مطالب حکیمانه افسانه بروشوف را به یکی از محبوب
ترین آثار خلق که بچه ها نیز بوسیله آن با زندگی آشنا میشوند مبدل ميسازد.
صد و پنجاهمین سال تولد بروشوف که جشن آن برگزار گردید بوسیله مردم
شوروی حسن استقبال شد. میراث ادبی این نویسنده معاصر و دوست پوشکین
که در باره آن تحقیقات کمی شده است در حال حاضر جداً مورد مطالعه قرار
گرفته است.